
DIVERGENCE A KONVERGENCE V RUSKÉM FORMALISMU A DIGITÁLNÍCH DUCHOVĚDÁCH: MORETTI, JAKOBSON, TYŇANOV

PETR STEINER

DIGITAL HUMANITIES AND RUSSIAN FORMALISM: DARWINISM AND ANTI-DARWINISM
IN LITERARY HISTORY

This paper is addressed Franco Moretti's provocative application of the Darwinian evolutionary model based on the divergence of biological species and their survival through natural selection to literary history. This approach was juxtaposed against the ideas of two leading Russian Formalists, Iurii Tynianov and Roman Jakobson, whose explanation of linguistic/literary change was programmatically anti-Darwinian, making conversion (conceived, though, in a particular way) the cornerstone of their respective historiographies. In doing so, they were reacting to the project of historical poetics advanced by the 19th-century Russian Positivist philologist Aleksandr Veselovskii, whose stated goal was to trace the morphological divergences of texts across time and space. The dichotomy "conversion-diversion," my paper illustrated, is not limited to criticism alone. The same frame of reference was invoked in the late 1950s in a famous dispute between the behavioral psychologist B. F. Skinner and the father of the transformational generative grammar, Noam Chomsky, about language acquisition and subsequently in their heated polemics about the human subject's autonomy triggered by the publication of Skinner's book *Beyond Freedom and Dignity* (1971).

Keywords: literary history, Darwinism, anti-Darwinism, causality, teleology, digital humanities, Formalism, Chomsky, Jakobson, Moretti, Skinner, Veselovskii, Tynianov.

Ve své práci „O literární evoluci“, v jejímž titulu slavistovu uchu nemůže nezníť ozvěna stejnojmenného článku Jurije Tyňanova (1988b: 189–201), Franco Moretti ostře oddělil dva druhy historiografie: monistický nebo lamarckiánský na straně jedné, který vývoj literárních

forem vysvětluje pomocí „jediného adaptačního principu“, určujícího jak způsob jejich výběru, tak i jejich přizpůsobování. Moretti jej šmahem odmítl jako „nepravděpodobný hegelovský sen“ (Moretti 1988: 263). On sám naopak upřednostnil přístup darwinistický, jehož podvojnost spočívá v tom, že volnou tvorbu nahodilých formálních variací zcela odděluje od jejich výběru podléhajícího nutnosti. Pro stoupence Lamarcka je evoluce teleologickým procesem směřujícím k určitému cíli, a pouze formy vhodné k tomuto předvyznačenému účelu se mohou nakonec prosadit a přejít na další generace. Ty nevyhovující propadnou sítem. Darwinisté naopak věří, že nové formy vznikají zcela zmatečně, bez jakéhokoli předchozího plánu. Aby však nezanikly, musí se podrobit přísným výběrovým požadavkům stanoveným vnějšími podmínkami. A pouze ty příslovečně nejzdatnější přežijí. Zatímco grafickým znázorněním lamarckiánské konvergence by mohla být pyramida, jejíž morfologická rozmanitost se od základny k vrcholu postupně zužuje, darwinovskou divergenci zas věrně vystihuje věčně se rozvíjející „fylogenetický strom“ (viz např. Moretti 2014: 69–94).

Moretti si je dobře vědom toho, jak neortodoxní je tento jeho názor v oblasti kulturní tvorby, a proto neváhal některé z původních Darwinových předpokladů upravit tak, aby více odpovídaly předmětu jeho zkoumání. Jedním z nich je premisa *natura non facit saltus* (příroda nedělá skoky), která má za to, že přírodní evoluce je pozvolná a postupná. Moretti však ví, že se tento poznatek nikterak neslučuje s nepravidelností literárního vývoje, a z toho důvodu jej nahradil anti-gradualistickým pojmem „přerušované rovnováhy“ (*punctuated equilibrium*) (Moretti 1988: 268). Tuto úpravu zmiňuji jen proto, že také Roman Jakobson považoval darwinistický model pozvolných a fakticky nepozorovatelných morfologických variací za nevhodný pro vysvětlení jazykových změn. Jazyk se podle jeho názoru vyvíjí „pomocí skoků, prudkých výbuchů a náhlých mutací“ (Jakobson 1962b: 110). Avšak právě z tohoto důvodu se na rozdíl od Morettiho přiklonil k teorii konvergence, která biologický vývoj pojímá právě zmíněným způsobem.

Moretti navíc nevylučuje možnost, že konvergence v literární historii určitou roli hraje, a svou pozornost věnoval také spojování různých vývojových cest v rámci kulturní evoluce. Větve stromu poznání jsou podle něho vskutku navzájem mnohem propletenější než větve stromu života. S tou však výhradou, že konvergence je pouhým důsledkem divergence, takříkajíc její zpožděnou ozvěnou.

Nahlédneme-li do dějin ruské literární teorie, hlavním stoupencem divergence v ní byl proslulý pozitivistický filolog Aleksandr Veselovskij (1838–1906), jeden z mála předchůdců formalismu, s jehož názory zastánci této nové literárněvědné školy seriózně polemizovali. Pojetí literárního vývoje, které zastával, však nevycházelo z učení Charlese Darwina samého, nýbrž z jeho pozdějšího rozpracování Herbertem Spencerem, jedním z otců tzv. sociálního darwinismu. Dlužno poznamenat, že badatelský program Veselovského v mnoha ohledech předjímal metodu, kterou Moretti nazval „čtením na dálku“: shromažďování a analyzování velkého objemu textových dat namísto podrobného rozboru jediného textu (Moretti 2013). Veselovskij se rovněž vyhýbal studiu národních literatur, literárních období nebo velkých autorů. Předmětem jeho zájmu byla především světová neboli všeobecná (vseobščaja) literatura, od jejích současných projevů až po dalekou minulost (včetně předliterárního folklóru a mytologie). Ve zkratce lze Veselovského metodu charakterizovat jako induktivní a srovnávací. Odvíjela se z přesvědčení, že literární texty z celého světa lze zredukovat na společného jmenovatele těch nejjednodušších formálních prvků (motivů, zápletek, metafor a epitet). Úkolem historické poetiky je postihnout, jak se tyto prvotní jednotky šíří literaturami napříč časem a prostorem a jak se v tomto svém trvání opětovně slučují a mění. Jejich přenos je kauzální, umožněný vlivy a výpůjčkami. Takto pojata se literární teorie, předpovídal Veselovskij s podmínkou, že se jí podaří shromáždit dostatek dat pro důvodná zobecnění, může stát nomotetickou vědou stanovující zákony literárního vývoje.

Vedle toho je Veselovského historická poetika podvojná v tom smyslu, že vývojové dráhy, jež se snaží vysledovat, nejsou určeny litera-

turou samou, nýbrž vždy jen vnějšími vlivy. Literární dějiny jsou Veselovským chápány jako výslednice neustálého spolupůsobení dvou základních faktorů: trpných uměleckých forem a činného společenského obsahu. Formální prvky jsou nadčasové, podobně jako třeba gramatické kategorie, a každé literární dílo je pouze osobitým způsobem vždy znovu a znovu přepracovává. Přesto se však literatura vyvíjí, protože zděděné formy jsou pokaždé naplněny novým obsahem. Tento je však svým původem, jak vždy zdůrazňoval Veselovskij, zcela mimoliterární – důsledkem proměn společenského a duchovního života. A pouze tyto vnější souvislosti určují, které formální prvky budou použity a jak budou proměněny. Slovy Veselovského z jeho slavné přednášky z roku 1870, „mezi literárními formami a měnícím se světonázorovým obsahem se utvářejí vztahy jakoby přírodního výběru určené životními podmínkami a nahodilostí dějin“. Z tohoto hlediska je potom historikovým úkolem „zjistit, jak nový životní obsah, tento živel svobody přicházející s každou novou generací, proniká starými obrazy, oněmi formami nutnosti, do nichž byl celý předchozí vývoj nevyhnutelně odlit“ (Veselovskij 1940: 49 a 52).

Veselovskij se vystříhal obávaného „hegelovsko-lamarckovského názoru na literaturu, v jehož rámci se variace objevují pouze tehdy, jsou-li předurčeny k úspěchu“ (Moretti 1988: 267), protože historii pojal jako řadu střetů mezi nadosobním přenosem formálních prvků a skutečným socio-kulturním kontextem. Avšak, a to je nutno podtrhnout, něco podobného nacházíme i v pojetí dějin dvou formalistů, kterým se hodlám ve své úvaze zabývat, Jurije Tyňanova a Romana Jakobsona. I oni oddělili nahodilé morfologické variace od jejich skutečného uplatnění. Jen dialektiku náhody a nevyhnutelnosti pojali způsobem krajně odlišným.

Dovolím si toto tvrzení znázornit na jednoduchém jazykovém příkladu. Ruština, jak známo, postrádala až do roku 988 hlásku [f]. A mimojazykové souvislosti zcela snadno objasní její náhlý příchod. V uvedeném roce totiž Rusko přijalo pravoslaví a řecké náboženské texty, novou věrouku šířící, obsahovaly i několik hlásek, které do-

savadní ruský fonologický systém neznal: například [θ] nebo [ð] ve jménech svatých (Θεόδωρος = Théodoros). Záhy je však nahradilo [f] (Φῆδορ), jež posléze v ruštině zdomácnělo.

Toto vysvětlení však nutně vyvolává další otázku: Proč vlastně ruština nepřevzala ony řecké hlásky jako takové a namísto toho je zaměnila právě tak jí cizím [f]? Při této konkrétní volbě byl však již vliv vnějších okolností nulový. Rozhodoval při ní totiž jen a jen vnitřní jazykový předpoklad, který, jak uvádí Jakobson, přijatou hlásku s konečnou platností určil. Takovýto „adaptační princip“ může na první poslech znít poněkud metafyzicky, ale ve skutečnosti je zcela prostý. Ruský fonologický systém obsahuje pět párů tvrdých souhlásek, vzájemně provázaných protikladem mezi znělostí a neznělostí: [b]/[p], [g]/[k], [d]/[t], [z]/[s] a [ž]/[š]. Osamoceně [v] v něm však trčelo jako příslovečný kůl v plotě, takže znělé [f] si snadno našlo příslušné políčko díky svému vztahu k neznělému [v], zatímco pro hlásky [θ] a [ð] tu žádné podobné místo nebylo. A je výmluvným svědectvím o dlouhé paměti jazyka, že až dosud si někteří rodilí mluvčí nejsou postavením hlásky [f] zcela jisti, o čemž svědčí dublety jako škaf / škap (skříň) nebo kucharka / kufarka (kuchařka) (viz Jakobson 1962a: 209).

Netřeba zdůrazňovat, že tento důkaz má své kořeny v pojmu *la langue*. Rozdíl mezi znělými a neznělými souhláskami je fonologický, protože dokáže rozlišovat slova s různými významy. Nicméně [f] není pouze znělá hláska, v porovnání s měkkou [f'] je tvrdá a vedle explozivního [p] rovněž frikativní. Ve skutečnosti není foném v Jakobsonově pojetí ničím jiným než kombinací takovýchto distinktivních rysů, konkrétní realizací „systému diferencí“, na němž je založen jazykový kód.⁽¹⁾

Ačkoli formalisté Saussurovo rozdělení jazykových jevů na skutečné promluvy a potenciální normativní systém, jenž je zakládá, přijali za své, rozešli se s ním v pojetí *la langue* jako čistě synchronní

1 Srov. Saussurovo slavné diktum, podle něhož „v jazyce existují pouze rozdíly *bez pozitivních termínů*“ (de Saussure 1996: 148).

struktury, protože časovost, podle jejich názoru, nelze z jazyka vyloučit. V každém soudobém jazykovém systému, jak se k této otázce vyjádřil Jakobson, „existují styly výslovnosti, gramatické varianty, fráze, které kolektiv jazykových mluvčích vykládá jako přináležející a vyhrazené generaci starších lidí, a jiné, které jsou považovány za výsadu mládí, poslední módu“ (Jakobson 1962b: 19). Nebo slovy Jakobsona a Tyňanovova z jejich často citovaných pražských tezí z roku 1928: „Protiklad synchronie a diachronie [...] přestává být podstatný, jakmile přijmeme předpoklad, že každý systém je nezbytně dán jako vývoj a [...] vývoj má nezbytně systémový charakter“ (Jakobson – Tyňanov 1995: 35).

Jak však tento vhléd Tyňanov uplatňoval při studiu literárních dějin? Především tak, že změnu samu rozdělil do dvou neslučitelných kategorií: na její vznik na straně jedné a její vývojový význam na té druhé. Tyňanov by se rozhodně shodl s Morettim v tom, že nové literární formy se objevují neplánovitě, na křižovatce mnoha vzájemně nesouvisejících vlivů. K inovacím podle něho dochází „na základě ‚náhodných‘ výsledků a ‚náhodných‘ vypadnutí ze systému“ a „každá nehoráznost, každá chyba, každá ‚nesprávnost‘ z hlediska normativní poetiky představuje potenciálně nový konstruktivní princip“ (Tyňanov 1988a: 134). Avšak jejich vývojový význam – eventuální přijetí čtenářským publikem – je důsledkem jejich konvergence s vývojovými tendencemi normativního literárního systému.

Z tohoto hlediska se jeví nepodstatným, jsou-li morfologické variace zděděné (Darwin) nebo získané (Lamarck), ačkoli by se patrně dalo vyvodit, že formalisté přece jen dávali přednost analogii před homologií. Pro Tyňanova byla totiž parodie hnacím motorem literárního vývoje. Zatímco matka příroda kočky a psy zkřížit nedovolí, literatura dokáže v jednom textu snadno sezdat tak nesourodé elementy, jako jsou vznešené „rytmicko-syntaktické figury ‚vysokých‘ básnických žánrů“ a nízká témata s jim příslušným výrazivem (Tyňanov 1988c: 305). Takové jsou Někrasovovy rané parodie Lermontovových romantických básní, které přes své okrajové postavení v jeho

díle otevřely podle Tyňanova v polovině devatenáctého století cestu k prozaičnosti ruské občanské poezie.

V čem se však tyto juvenilní parodie shodovaly s vývojovými tendencemi ruské poezie? Byl to nepochybně Hegel, kdo ovlivnil Tyňanovu odpověď na tuto otázku, i když nikoli v tom smyslu, že by formalisté literární historii připisovali nějaký apriorní smysl, směřování k předurčenému cíli. Patrně to však byla hegelovská dialektika, která sehrála rozhodující roli v Tyňanovovu vymezení literárního faktu jako protikladu aktualizace a automatizace. Řečová konstrukce je v jeho pojetí dynamická, a tedy i umělecká, jen pokud v ní pociťujeme zápas jejích stavebních prvků o nadvládu a podřízenost (taková je podle něho například rivalita zvuku a významu v poezii). A tak se Někrasovův nemotorný, neelegantní verš nestrefil do vkusu doby proto, že by byl jakýmsi způsobem dokonalejší než sladkozvučný, líbivý kánon předchozí romantické poetiky, ale proto, že jeho konstruktivní princip – vztah mezi dominantním konstruktivním faktorem a deformovaným materiálem – byl radikálně odlišný. A teď otázka zásadní: Byla tyňanovská historiografie „jednotná“, nebo „podvojná“? Jak jsem již ukázal, Tyňanov byl přesvědčen, že morfologické variace vznikají náhodně, například díky Někrasovově smyslu pro recesi. Když však přišlo na výběr konkrétních forem, zdá se, že se přikláněl k „monistické představě o literární evoluci [...], podle níž jen jeden a pouze jeden princip ([...] blízký příbuzný formalistického ‚ozvláštnění‘) vysvětluje vše, co je dlužno vysvětlit“ (Moretti 1988: 266–267).

Tento závěr se mi však zdá poněkud unáhlený, protože Tyňanov sám nevěřil, že by vývojové upřednostnění nových básnických forem bylo způsobeno pouze jedinou imanentní příčinou, včetně estetické jinakosti. A mezi formalisty nebyl zdaleka osamocen. Podobným způsobem odmítl i Jakobson naprostý jazykový determinismus ve versologii, tj. názor, podle něhož jen fonologický systém sám o sobě je s to vysvětlit volbu určité metriky v rámci dané básnické tradice. Ano, nesporně se na ní podílí, ale jen do jisté míry, protože v poslední instanci o tom spolurozhodují i další, mimojazykové okolnosti. Kupříkladu

novodobá česká versifikace, kterou se Jakobson zabýval na počátku dvacátých let, je přízvučná, nikoli časoměrná. A to navzdory tomu, že v češtině je fonologickou – tj. schopnou rozlišit slova různých významů – volná délka slabik, nikoliv stálý přízvuk na první slabice. A důvod, proč se česká poezie v devatenáctém století stala sylabotónickou, uvedl Jakobson, „nemůže být nikdy úplně vyvozen z příslušného jazyka. Je-li versifikace neznámým x a jsou-li dány jen prozodické prvky jazyka, dostaneme neurčitou rovnici, tj. možnost několika hodnot pro x . [...] Historickou volbu určitého řešení z řady možných často podmiňují fakta, která jsou mimo hranice fonetiky příslušného jazyka“, například „vlivy kulturní“ (Jakobson 1995: 248).

Není možno nerozpoznat, že toto tvrzení předznamenává osmou z Jakobsonových a Tyňanových výše již zmiňovaných pražských tezí, podle níž je vývoj literárního či jazykového systému vždy propojen s ostatní společenskou praxí v rámci vyššího celku: „systému systémů“, jak formalisté pojmenovali tuto meta-strukturu (Jakobson – Tyňanov 1995: 36). Taková kulturní totalita se řídí svými vlastními strukturními zákony zasahujícími do imanentního vývoje jazyka či literatury a její hlas při volbě vítězky v soutěži o „morfologickou královnu krásy“ by neměl být v žádném případě podceňován.

V tuto chvíli by se mohlo zdát, že se Morettiho literární historiografie liší od té Jakobsonovy a Tyňanovovy jen svou komplexností. Pro dualistu Morettiho je literární vývoj dvojstupňový proces: spisovatel nabízí a společnost si vybírá. Oproti tomu formalisté si ji představovali jako trojjedinnost: interakce tvůrce a čtenáře prochází zvláštním filtrem, normativním literárním systémem, podstatně omezujícím škálu formálních variací, které mohou být buď přijaty, nebo odmítnuty. Podle mého názoru je však rozdíl mezi oběma koncepcemi hlubší a týká se samotného vztahu literatury a společnosti. Zastánci divergence jej vnímají zcela jednosměrně. Jak říká sám Moretti, „kontext si mezi formami může vybírat, ale nemůže je tvořit“ (Moretti 1988: 266).

Leč pro zastánce konvergentního uvažování morfologické variace vznikají právě v mimoliterárním prostředí a stávají se literárními, až

když vyhoví potřebám systému. Jeden příklad z Tyňanovových prací by k osvětlení toho tvrzení měl plně postačovat. Při přechodu od klasicismu k sentimentalismu ruské písemnictví využilo v míře nemalé široké škály řečových žánrů běžných v tehdejší společenské diskurzu (například dopisu), které spisovatelům posloužily jako již předem připravené formy, užiteční náhradníci zautomatizovaných postupů klasicistického kánonu, v němž hrál prim žánr ódy. Tyto „výpůjčky“ se mohly uskutečnit především díky tomu, že literatura je pouze jednou z mnoha diskurzivních formací používajících jazyk jako své médium. A navíc, v Tyňanovových očích vznik sentimentalismu nelze oddělit od zásadní přeměny komunikačního prostředí, která v tehdejší Rusku právě probíhala: přesunu od hierarchicky uspořádaného, formálního dvora k osobnímu a hravému salonu kultivujícímu umění společenské konverzace (Tyňanov 1988d: 20–49).

Z toho, co jsem zde doposud uvedl, by se na první pohled mohlo zdát, že spor tzv. lamarckciánů a darwinistů je záležitostí jen čistě okrajovou, esoterickou intelektuální hrou týkající se přehršle historiků jazyka a písemnictví. Vyplynulo-li toto z mé úvahy, jde o nedorozumění. Podle mého názoru totiž otázka, zda je případnější vykládat vztah mezi poslopnými závislými a nezávislými proměnnými monisticky či dualisticky, tvoří jeden z úhelných problémů všech společenských věd a odpověď na ni nese i dalekosáhlé ideologické důsledky.

Dovolte mi znázornit toto mé tvrzení na letité polemice otce generativní gramatiky a nativisty Noama Chomského s významným americkým psychologem behavioristického zaměření B. F. Skinnerem, která započala koncem padesátých let ohledně jeho teorie jazykové akvizice. Byl to sám Skinner, kdo potvrdil podobnost svého radikálního behaviorismu s darwinistickým myšlením. Osvojování si mateřského jazyka dítětem, uvedl, není, stejně tak jako biologická evoluce, žádnou cílevědomou aktivitou, ale pouze výsledkem strohého výběru z nespočetného množství variací. Náhodné a nemotivované chování se mění v jazykovou způsobilost jen díky podpurné zpětné vazbě, kladné reakci okolního světa na určité jeho projevy, tzv. operantní-

mu podmiňování. Řečeno laicky, dětské žvatlání se stále více podobá řeči, protože ze shluku zvuků, které nemluvně náhodně vydává, jen některé jsou pěstouny oceněny jako žádoucí.

Chomského kritika Skinnerova behaviorismu, obsáhlá recenze jeho studie *Jazykové chování* z roku 1959, je příliš mnohostranná, než abych ji zde mohl probrat do všech podrobností. Jeden z jejích rysů by vám však již mohl být povědomý. Je to Chomského názor, že proces osvojování si jazyka nepřipomíná výstup na horu dosahující vrcholu postupnými kroky. Právě naopak, odehrává se sledem rychlých vývojových spurtů zcela neodvislých od množství jazykových podnětů, jimž je dítě v těchto obdobích, tzv. „slovních explozí“, vystaveno. A proto vás patrně nepřekvapí, že Chomského vysvětlení toho, jak docílujeme plné jazykové vybavenosti, zní silně lamarckiánsky. Dítě dokáže propojit vzájemně nesouvisející fragmenty jazyka, jimž čelí od nejútlejšího věku, do celistvého systému jedině proto, že s vrozenou schopností naučit se jazyku už přichází na svět: jeho mozek je opatřen předinstalovaným „operačním systémem“, dědičnou univerzální gramatickou strukturou (Chomsky 1959).

Co však činí polemiku těchto dvou velikánů vědy aktuální, je okolnost, že jejich „učené hádání“ přerostlo počátkem sedmdesátých let do krajně vyhroceného ideologického sporu. Podnět k tomu zavedla Skinnerova kniha *Mimo svobodu a důstojnost* (1971) nabízející návod racionálního uspořádání společnosti na základě „dualistického“ principu radikálního behaviorismu, jež jako by vystoupilo ze stránek Zamjatinova románu *My*. Namyšlený jedinec může sice žít v bláhovém přesvědčení, že jedná o vlastní vůli, naznačuje Skinner, ale o tom, jaké budou důsledky jeho jednání, zda se jeho záměry uskuteční čili nic, nerozhoduje nikdy on sám, nýbrž jen a jen neúprosný nadosobní výběr. Ve světle nutnosti představované sociálním prostředím není víra v autonomii jedince ničím odůvodnitelná. Liberální posedlost individuální svobodou však podle Skinnera není jen pouhým přežitkem minulosti, ale ještě něčím nepoměrně horším: hluboce nebezpečnou myšlenkou brzdící nastolení účinné společenské kontroly, jež je ne-

zbytná pro vymýcení všech forem škodlivého chování ohrožujících skupinové přežití (Skinner 1971).

K anarchismu tíhnoucí Chomsky, oddělující obvykle jazykovědu od politiky, nemohl neodolat, aby nevytáhl do boje. Smyslem jeho odpovědi bylo ukázat, že Skinnerova kniha, navzdory svému okázalému scientismu, vědu nevyužívá, nýbrž zneužívá. A pak i obava, že se Skinnerovým myšlenkám ve Spojených státech patrně dostane vřelého přijetí „ze strachu a z určité nejistoty ohledně vážnější úvahy o tom, co je svoboda a důstojnost“ (Chomsky 1971).⁽²⁾

A skutečně, dovolte mi dodat, dobré dvě dekády po Skinnerově skonu se Chomského varovná slova počínají naplňovat. Skinnerův požadavek důsledné společenské kontroly chování jedince nachází dnes svůj ohlas například mezi těmi, kdo se dožadují přísného dohledu nad oběhem informací. Se svobodou slova je nutno rázně skoncovat, neboť ji údajně zneužívají ti, kdo šíří tzv. fake news, aby záměrně mátlí důvěřivé občany, znemožnili jim přijímat správná rozhodnutí v důležitých otázkách týkajících se všech a rozštěpili společnost do nesmiřitelných táborů předem vylučujících jakoukoli shodu. Princip e pluribus unum, známý světu z rubu jednodolarové bankovky, jako by se náhle zlovůlí potměšilého černokněžníka ironicky zvrtil ve svůj pravý opak – e unibus pluram, abych použil chytlavé fráze Davida Fostera Wallace (1993).

Jak však odpovědět na výzvu představovanou „fake news“ z monistického hlediska? Rozhodně ne vnější cenzurou, nýbrž jen a jen kritickým rozbořem vnitřního mechanismu, jehož prostřednictvím americké hromadné sdělovací prostředky informují občany. O něj se v roce 1988 pokusil Chomsky společně s ekonomem Edwardem Hermanem. Název studie, *Výroba souhlasu*, výstižně shrnuje její hlavní myšlenku, totiž že funkcí mainstreamových médií v USA je především manipulace veřejného mínění ve shodě s politickými a hospodářskými zájmy vládnoucí elity. Toto je dáno jednak jejich korporát-

2 Svou kritiku později ještě podstatně rozšířil, viz Chomsky 1972.

ním vlastnictvím, jednak i skutečností, že tou nejvlastnější náplní jejich obchodní činnosti je reklama, nikoli poskytování zpráv (Herman – Chomsky 1988).

Elektronická média, hlavní platforma „fake news“, sice vnesla do propagandistického modelu šíření informací nové technologické prvky umocňující jejich účinnost. Tato inovace však podstatu tohoto modelu, alespoň v očích Chomského, nikterak radikálně nemění. Sociální sítě se s tradičními médii navzájem doplňují a ani svou institucionální strukturou se od nich příliš neliší. I jejich vlastnictví je koncentrováno v ruce několika mamutích společností, jimž je reklama a prodej osobních dat uživatelů, vhodných pro jejich podvědomé ovlivňování, ať již k účelům komerčním, nebo politickým, tím nejvýnosnějším zbožím. Nikoli tedy svévolnými zákazy, zdůrazňuje Chomsky, nýbrž pouze narovnáním těchto pokřivených společenských vztahů se hromadné sdělovací prostředky mohou stát tím, čím by ve skutečnosti měly být: prostředkem osvěty jejich čtenářů a zdrojem co nejobjektivnějších poznatků o okolním světě (viz Mullen 2009). Leč „optimismus“, jak dobře víme z Kunderova *Žertu*, „je opium lidstva“ (Kundera 1989: 35), a může-li vůbec někdy dojít k takovéto kýžené nápravě, Bůh sud!

Přeložil František A. Podhajský

LITERATURA

- Herman, Edvard S. a Chomsky, Noam. 1988. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books.
- Chomsky, Noam. 1959. „Review of Skinner’s Verbal Behavior.“ In *Language* 35(1), s. 26–58.
- Chomsky, Noam. 1971. „The Case Against B. F. Skinner.“ In *New York Review of Books*, 30.12.1971. Cit. dle: <http://www.nybooks.com/articles/1971/12/30/the-case-against-bf-skinner/>
- Chomsky, Noam. 1972. „Psychology and Ideology.“ In *Cognition* 1(1), s. 11–46.
- Jakobson, Roman. 1962a. „Principes de phonologie historique.“ In *Selected Writings*, sv. 1, *Phonological Studies*. Týž. Mouton: The Hague, s. 202–220.
- Jakobson, Roman. 1962b. „Remarques sur l’évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves.“ In *Selected Writings*, sv. 1, *Phonological Studies*. Týž. Mouton: The Hague, s. 7–166.
- Jakobson, Roman. 1995. „Základy českého verše.“ In *Poetická funkce*. Týž. Přel. Miroslav Červenka, Milada Chlěbcová a Terezie Pokorná. Jinočany: H & H, s. 157–248.
- Jakobson, Roman a Tyňanov, Jurij. 1995. „Problémy zkoumání literatury a jazyka.“ In *Poetická funkce*. Roman Jakobson. Přel. Miroslav Červenka, Milada Chlěbcová a Terezie Pokorná. Jinočany: H & H, s. 34–36.
- Kundera, Milan. 1989. *Žert*. Toronto: Sixty-Eight Publishers.
- Moretti, Franco. 1988. „On Literary Evolution.“ In *Signs Taken for Wonders: Essays in the Sociology of Literary Forms*. Týž. Přel. Susan Fischer, David Forgacs a David Miller. London: Verso.
- Moretti, Franco. 2013. *Distant Reading*. London: Verso.
- Moretti, Franco. 2014. „Stromy.“ In *Grafy, mapy, stromy: Abstraktní modely literární historie*. Týž. Přel. Olga Čaplyginová. Praha: Karolinum, s. 69–94.
- Mullen, Andrew. 2009. „The Propaganda Model after 20 Years: Interview with Edward S. Herman and Noam Chomsky.“ In *Westminster Papers in Communication and Culture* 6(2), s. 22.
- de Saussure, Ferdinand. 1996. *Kurs obecné lingvistiky*. Přel. František Čermák. Praha: Academia.

- Skinner, Burrhus Frederic. 1957. *Verbal Behavior*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Skinner, Burrhus Frederic. 1971. *Beyond Freedom and Dignity*. New York: Alfred A. Knopf.
- Tyňanov, Jurij. 1988a. „Literární fakt.“ In *Literární fakt*. Týž. Přel. Ladislav Zadražil. Praha: Odeon, s. 125–142.
- Tyňanov, Jurij. 1988b. „O literární evoluci.“ In *Literární fakt*. Týž. Přel. Ladislav Zadražil. Praha: Odeon, s. 189–201.
- Tyňanov, Jurij. 1988c. „Veršové formy Někrasovovy.“ In *Literární fakt*. Týž. Přel. Ladislav Zadražil. Praha: Odeon, s. 303–315.
- Tyňanov, Jurij. 1988d. „Óda jako řečnický žánr.“ In *Literární fakt*. Týž. Přel. Ladislav Zadražil. Praha: Odeon, s. 20–49.
- Veselovskij, Aleksandr. 1940. „O metode i zadačach istorii literatury kak nauki.“ In *Istoričeskaja poetika*. Týž. Leningrad: Chudožestvennaja literatura, s. 41–52.
- Wallace, David Foster. 1993. „E Unibus Pluram: Television and US Fiction.“ In *The Review of Contemporary Fiction* 13(2), s. 151–194.